

Yasəmən Ələvsət qızı QULUZADƏ
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dissertantı,
E-mail: yasamanquluzada@gmail.com

MÜASİR DÖVRDƏ İXRACIN SƏMƏRƏLİLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müasir dövrdə ixracın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir. İstənilən ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən mühüm amillərdən biri onun ixrac imkanlarının maksimum reallaşması ilə bağlıdır. Bu amil xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf mərhələsində olan Azərbaycan üçün xüsusilə önəmlidir. Ölkəmiz müstəqilliyinin ilk illərindən beynəlxalq ticarət əlaqələrini dinamik şəkildə inkişaf etdirir. Lakin idxal sahəsində əmtəə və coğrafi kəsində bu əlaqələr kifayət qədər diversifikasiyalaşmışdırsa, ixracın çox böyük bir hissəsini mineral xammal təşkil etməklə bir neçə ölkəni əhatə edir. Bu baxımdan ixracın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi mühüm məsələlərdən biridir. Məqalədə ixracın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə dair tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın metodu baxımından məqalədə bir sıra elmi metodlardan - analiz, sintez, riyazi hesablamalar və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. İxrac potensialının artırılması və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə dair bir qrup tədqiqatçıların elmi fikirləri və əsərləri də nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın nəticələri ilə bağlı qeyd edə bilərik ki, əldə olunmuş nəticələrdən ixracın səmərəliliyinin artırılması və onun obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi ilə bağlı mexanizmlərin, fəaliyyət strategiyalarının hazırlanmasında və tətbiq edilməsində istifadə edilə bilər.

Açar sözlər: ixrac, səmərəlilik, maya dəyəri, rentabellik, valyuta, ticarət şərti indeksi.

UOT: 339:339.564:339.564.2

JEL: F10; F13; O24; F50; F52

DOI: <https://doi.org/10.54414/VQLL2763>

Giriş

İxracın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə ümumi baxış etmək istərdik. Belə ki, dünya təsərrüfat sistemində səmərəli inteqrasiya olmaq mürəkkəb bir prosesdir. Bunun üçün ilk növbədə mövcud şəraitə adekvat, elmi cəhətdən əsaslandırılmış xarici iqtisadi fəaliyyət siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi tələb olunur. Metodoloji baxımdan göstərilən problemin həlli müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyasının əsas prinsiplərinin öyrənilməsini, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə müqayisəli üstünlüklərinin müəyyənləşdirilməsini, xarici iqtisadi əlaqələrin müasir vəziyyətin təhlilini, mövcud problemlərin aşkarlanmasını, onların yeni şəraitə uyğun həlli yollarının tapılmasını və

bunlar əsasında elmi cəhətdən əsaslandırılmış əməli təkliflər sisteminin hazırlanmasını nəzərdə tutur.

Əsas mətn

Beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın dərinləşməsi və genişlənməsinin labüd nəticəsi kimi ölkələrin iqtisadi açıqlıq dərəcəsinin güclənməsidir. Hər hansı ölkənin iqtisadi sisteminin digər ölkələr ilə iqtisadi əlaqələrinin öyrənilməsini iki aspektdə: 1) İqtisadi əlaqələrin özünün səmərəliliyinin və məqsədəuyğunluğunun öyrənilməsi və 2) İqtisadi əlaqələrin ölkənin iqtisadi sisteminin fəaliyyətinə (bütövlükdə və ya ayrı-ayrı istiqamətlərdə) təsirinin tədqiqi üzrə aparılmalıdır. Təbii ki, hər iki aspekt qarşılıqlı əlaqəyə malikdir. Eyni

zamanda iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi daha universal göstərici kimi ikinci cəhətin də əsas məqamlarını əhatə edir. Xarici iqtisadi əlaqələrin böyük hissəsini təşkil edən xarici ticarət əlaqələri beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərinin realizasiya vasitəsidir. Beynəlxalq əmək bölgüsünün isə bilavasitə iqtisadi nəticəsinin əməyin ictimai məhsuldarlığının artırılması olduğunu nəzərə alsaq, onda xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyini yarada biləcək əsas mənbələrin geniş mənada əmək məhsuldarlığı ilə bağlı olduğunu deyə bilərik.

Qeyd edək ki, azad rəqabət və tələb-təkliflə tənzimlənən bazar mexanizmi şəraitində xərclərin azaldılması, ixtisaslaşmanın dərinləşməsi və istehsal ölçülərinin artması ilə xarakterizə olunur. Hər hansı məhsul istehsalına görə beynəlxalq miqyasda ixtisaslaşma nəticəsində istehsalın texniki iqtisadi göstəriciləri yaxşılaşır: 1) Maya dəyəri aşağı düşür; 2) İstehsal vahidinə düşən kapital qoyuluşu azalır və 3) Əmək məhsuldarlığı isə artır. Yəni xarici ticarətin inkişafı nəticəsində əldə olunan ictimai əməyə qənaət məhz bilavasitə istehsalda yaranır. Məlumdur ki, ticarət, o cümlədən daxili və xarici ticarət dövrüyyə dairəsinə aid olmasına baxmayaraq, müəyyən dərəcədə istehsalın davamıdır. Məhsulun saxlanması, növləşdirilməsi, qablaşdırılması və nəqli prosesi daxil olmaqla ticarətin bir sıra xüsusiyyətləri orada istehsal prosesinin davam etdiyini və beləliklə də bu prosesin də ictimai əməyin məhsuldarlığının artırılmasında rolu olmasını söyləməyə əsas verir. Lakin xarici ticarətin əsas funksiyası istehsalın davamı deyil, ixtisaslaşmış istehsalçıların məhsullarının mübadiləsidir. Mal mübadiləsi isə məlum olduğu kimi dəyər yaratmır, ancaq istehsalda əldə edilmiş üstünlükləri reallaşdırır. Belə üstünlüklər isə milli və beynəlxalq dəyər və ya qiymətlərin əlverişli nisbəti ilə ifadə olunur.

Məhsulların bilavasitə xarici ticarət vasitəsi ilə mübadiləsindən yaranan ictimai əməyin qənaəti birbaşa iqtisadi səmərə adlanır. Belə səmərənin ölçüləri idxal və ixrac olunan məhsulların milli və beynəlxalq dəyərlərinin nisbətindən asılıdır. Birbaşa iqtisadi səmərənin təyin olunması kriteriyası tam birmənalı myəyyənləşmişdir. Belə ki, beynəlxalq ticarətdə, dünya bazarında ekvivalent qiymətə

malik malların mübadiləsi gedir. Milli qiymətlərlə mübadilə olunan malların qiyməti isə müxtəlif ola bilər. İdxal olunan malın milli qiymətinin ixrac olunan malın qiymətindən çox olan hissəsi milli əməyin qənaətini göstərir və xarici ticarətin birbaşa səmərəsi adlanır. Lakin xarici ticarətin səmərəsi bununla bitmir. Çünki xarici ticarət istehsala kompleks təsir göstərir və ictimai əməyin əlavə qənaətini yaradır. Belə əlavə qənaət dolayı iqtisadi səmərə adlanır. Qeyd etmək vacibdir ki, xarici ticarət təkrar istehsalın bütün fazalarına: istehsal, bölgü, mübadilə və istehlaka təsir göstərir. Lakin təkrar istehsalda həlledici rol istehsala məxsus olduğu üçün xarici ticarətin məhz istehsala çoxcəhətli təsirinin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Bizə görə, xarici ticarətin istehsala dolayı təsirinin əsas istiqamətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsü sistemə qoşulması, onun müəyyən məhsullar istehsalı üzrə ixtisaslaşması iqtisadiyyatda müəyyən struktur dəyişikliyi yaradır. Belə struktur dəyişikliyi elə ümumi iqtisadi nisbətlərin yaranmasına gətirir ki, bu halda xalq təsərrüfatının daha səmərəli fəaliyyəti təmin olunur. Xarici ticarətin daha tez və çox təsir etdiyi ümumi iqtisadi nisbətlər: istehsal vasitələri istehsalı ilə istehlak vasitələri istehsalının, ayrı-ayrı istehsal sahələri arasındakı və bir sıra sahələrin daxili nisbətləridir.

2. Xarici iqtisadi əlaqələr iqtisadi nisbətlərdən əlavə ərazi nisbətlərinə də təsir edir. Yəni məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi və ərazilərin inkişaf səviyyəsinin qaldırılması kimi problemlərin həllinə təsir edir. Son dövrlərdə ərazi nisbətlərinin dəyişdirilməsinin ən səmərəli yolu müxtəlif rejimli iqtisadi zonaların, ərazilərin yaradılmasıdır.

3. Xarici iqtisadi əlaqələrin ən vacib təsir istiqamətlərindən biri ölkədə elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsidir. Yüksək texniki səviyyəli maşın və avadanlığın idxalı, yeni texnika və texnologiyaların tətbiqi, əməyin elm, fond və enerji tutumunu artırmaqla əmək məhsuldarlığının artımı, xarici bazarda mövqeni itirməmək üçün ixrac məhsulunun yeni keyfiyyət səviyyəsinə qaldırılması məcburiyyəti

və s. elmi-texniki inkişafın sürətləndirilməsini zəruri edir.

4. Xarici iqtisadi əlaqələr kapital qoyuluşunun səmərəliliyini artırır. Belə ki, texniki tərəqqi əməyin kapitalla silahlanmasını, eyni zamanda bu əsasda canlı əməyin məhsuldarlığını artırır. Nəticədə isə məhsul vahidinə düşən kapital sərfi azalır, yəni kapital qoyuluşunun səmərəliliyi artır. Bundan əlavə xarici ticarət ixtisaslaşmanı dərinləşdirdiyinə görə əsas vəsaitin paylanmasının qarşısını alır - onun az sayda obyektlərdə cəmlənməsinə şərait yaradır. Hazır istehsal vasitələrinin idxalı isə kapital qoyuluşunun "qayıdışını" sürətləndirir və onun gecikmə addımını - laqını azaldır. Bütün hallarda isə kapital qoyuluşunun səmərəliliyinin artımı ictimai əməyin məhsuldarlığının artmasına və ya onun milli iqtisadiyyat miqyasında qənaətinə gətirib çıxarır. 5. Xarici iqtisadi əlaqələr istehsalın təmərküzləşməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu beynəlxalq ixtisaslaşma və kooperasiya əlaqələrinin inkişafı ilə əlaqədardır. İstehsalın təmərküzləşməsi əməyin məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, məhsulun qiymətini aşağı salır, əlaqədar sahələrdə əməyə qənaət etməyə imkan yaradır. İxrac olunan məhsul nomenklaturasının ölkə daxilində istifadə olunması isə keyfiyyət səviyyəsinin yüksəlməsi, texniki-tərəqqinin sürətlənməsi və iqtisadi nisbətlərin rəşionallaşmasına kömək edir və s.

Xarici ticarətin verdiyi iqtisadi səmərənin tam həcmi müəyyənləşdirmək üçün onun müxtəlif cəhətlərini əks etdirən qarşılıqlı əlaqəli və qarşılıqlı şərtlənən bir sıra göstəricilər öyrənilməlidir. Xarici ticarətin iqtisadi səmərəliliyinin vacib göstəricilərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) *Xarici ticarət mübadiləsində birbaşa ictimai əməyin qənaət olunmasını əks etdirən göstəricilər*. Bu göstəricilərlə dəyər kateqoriyaları vasitəsilə məhsul istehsalı üçün sərf olunan ictimai zəruri vaxt müqayisə olunur və onlara aiddir: ixracın iqtisadi səmərəlilik göstəriciləri; idxalın səmərəlilik göstəriciləri və xarici ticarət dövriyyəsinin səmərəlilik göstəriciləri. 2) *Yuxarıdakı parametrlərin rentabelliği göstəriciləri*. Bunlar faktiki maliyyə nəticələrinə görə xarici ticarətin gəlirliliyi dərəcəsini müəyyənləşdirir. Bu göstəricilər xarici ticarətə

çəkilən xərclərlə oradan gələn qazancın fərqi kimi hesablanır və xarici ticarətin büdcə səmərəliliyi adlanır. 3) *Xarici ticarətin ölkə iqtisadiyyatına dolaylı təsiri göstəriciləri*. Bunlar xarici ticarətin ölkənin və ayrı-ayrı sahələrin elmi-texniki tərəqqisinə olan təsiri, geniş təkrar istehsal sürəti, istehsalın maya dəyəri və kapital tutumu, material sərfi norması, məhsulun keyfiyyəti göstəricisi, iqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri və s. kimi göstəricilərdən ibarətdir.

Hər şeydən əvvəl ölkənin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə iştirakı və cəlbədlmə səviyyəsini bilmək lazımdır. Bu, ixracın Ümumi Daxili Məhsulə (ÜDM) nisbəti ilə təyin olunur. Bu göstərici ölkənin ixrac kvotası adlanır. O, nə qədər yüksək olarsa, dövlətin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərə (BİM) cəlb olunma dərəcəsi o qədər böyük olar. Məsələn, ixrac kvotası ABŞ-da 10-15%, Almaniya, Fransa, İtaliya, İngiltərədə 25-30%, Yaponiyada 18%-ə yaxındır. Ölkənin BİM-ə cəlb olunması həmçinin, ixracın elastiklik dərəcəsi ilə (ixracın və ÜMM-in artım templərinin nisbəti) müəyyən olunur. Əgər elastiklik vahiddən yüksəkdirsə, onda ölkə BİM-ə daha çox cəlb olunmuşdur. Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyi bu sahədə geniş miqdarda ixrac, idxal, kredit və digər əməliyyatların bütün iştirakçılarının fəaliyyətinin, həmçinin texniki və digər xidmətlərin nəticələrindən yararlanır. Buna görə hər şeydən əvvəl cəmiyyətin, xalq təsərrüfatının, dövlətin maraqlarına əsaslanan səmərəliliyin düzgün qiymətləndirilməsinin prinsipial əhəmiyyəti var, çünki müəssisə maraqları, yerli və şəxsi maraqlar onlarla üst-üstə düşməyə də bilər.

Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə milli iqtisadiyyat mövqeyindən yanaşmanın tətbiqi ölkədən çıxarılan bütün əmtəə və xidmətlərin ümumi məsrəflərini bu məhsulların istehsalına sərf olunan məsrəflərlə müqayisə etməyə imkan verir. Səməre qənaət (qazanc) və itki şəklində müəyyən olunur. Belə ki, əgər idxal məhsullarının yerli istehsalına məsrəflər ixrac məhsullarının ödənilməsinə məsrəflərdən böyükdürsə, onda ölkə mübadilədən qazanc əldə edir. Fərqlərin qiyməti qazancın həcmi müəyyən edir. Lakin nəticə mənfi də ola bilər ki, belə hallara az təsadüf edilmir. Xarici iqtisadi fəaliyyət praktikasında belə hallar əsasən o

zaman olur ki, qiymətdəki neqativ dəyişmələrə görə bu və ya digər məhsulun ayrıca götürülmüş ixracı rentabelsiz olur, lakin bununla yaranan itki artıqlaması ilə idxaldan qazancın böyük şəcmi hesabına örtülür. Buna görə idxal və ya ixracın səmərəliliyinin düzgün qiymətləndirilməsi əmtəə və xidmətlərin qarşılıqlı əlaqəsinin, yəni bütün mübadilə dövriyyəsinin nəticəsi nəzərə alınmaqla alına bilər.

İxracın səmərəliliyinin

qiymətləndirilməsinin metodoloji əsasları

Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra göstəricilərdən istifadə olunur. İxracın valyuta səmərəliliyi göstəricisi bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici bazarda malın satışından əldə edilən xalis valyuta mədaxilinin ixrac olunan malın istehsalına və daşınmasına çəkilən xərclərə (əgər mal kreditlə satılmışdırsa, kredit əmsallarının təsiri nəzərə alınmaqla) nisbəti ilə ifadə olunur. Kreditlə satışda adətən, ixracın səmərəliliyi aşağı düşür, lakin xarici bazarda malların kreditsiz realizasiyası tez-tez çətinləşir, çox zaman qeyri-mümkün olur. İxrac ölkədə istehsal olunmuş və ya başqa ölkələrdən gətirilmiş malların ölkə sərhədlərindən kənara göndərilməsi prosesidir. Ölkənin öz istehsalı sayılan mallara, həmçinin ölkəyə gətirilən və təkrar emal olunaraq əsas kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini dəyişən xarici mənşəli mallar da daxil edilir. İxracın səmərəliliyi bilavasitə xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan təsərrüfat subyektlərinə şamil edilir. İxracın səmərəliliyi məhsul ixracının həyata keçirilməsinə sərf edilən xərclərlə müqayisədə bu fəaliyyətdən əldə edilən gəlirin yüksək olması kimi xarakterizə olunur. İxracın səmərəliliyi məhsulun beynəlxalq dəyəri əsasında yaranır. Məhsulun beynəlxalq dəyəri bilavasitə ixrac fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi kimi xarakterizə olunur. Məhsulun beynəlxalq dəyərinin və ya ixrac dəyərinin qiymətləndirilməsi mal ixrac edən ölkənin franko – sərhəd qiymətləri üzrə aparılır. İxrac edən ölkənin franko – sərhəd qiymətlərini xarici iqtisadi praktikada FOB qiymətləri də adlandırırlar. Bu zaman malın qiymətinə onun dəyəri, ölkənin quru sərhədlərinə və ya göndərmə limanlarına

çatdırılması və gəmi bortuna yüklənməsi xərcləri daxil edilir.

İxracın səmərəliliyi aşağıdakı göstəricilər əsasında ardıcıl şəkildə müəyyən edilir.

1) İxrac fəaliyyətində əldə edilən valyuta gəliri. Manatın kursunun sabit olmadığı və məhsulun dünya bazar qiymətinin dəyişdiyi bir şəraitdə ixrac fəaliyyətindən əldə edilən gəlir birbaşa müəssisənin xarici bazara ixrac etdiyi məhsulun həcmindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır [1.səh. 39].

$$\dot{I}_{v.g} = \dot{I}_{m.h} * F_q,$$

burada, $\dot{I}_{v.g}$ – ixrac fəaliyyətindən pul gəliri, valyuta ilə, $\dot{I}_{m.h}$ – ixrac edilən məhsulun həcmi, tonla; F_q – məhsulun beynəlxalq və ya franko qiymətləri, valyuta ilə.

Nəzərə almaq lazımdır ki, ixrac fəaliyyəti həyata keçirən müəssisələr həm də bu fəaliyyətdən dövlət büdcəsinə vergilər ödəyirlər. Bu zaman ixrac fəaliyyətindən gəlir aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\dot{I}_v = \dot{I}_{v.q} * K$$

burada, $\dot{I}_v$ – ixracdan əldə edilən manatla gəlir, K – ixrac fəaliyyətindən dövlət büdcəsinə ödənilən məbləğin faiz dərəcəsidir.

2) *Məhsulun vahidinin ixracından əldə edilən mənfəət* vahid məhsula görə ixracdan əldə edilmiş gəlirdən bu məhsulun maya dəyərini çıxıldıqdan sonra qalan hissədir [2.səh. 76].

$$\dot{I}_m = \dot{I}_g - M_q$$

burada, $\dot{I}_m$ – vahid məhsula görə ixracdan mənfəət, manatla; $\dot{I}_g$ – vahid məhsulun ixracından əldə edilən pul gəliri, manatla; M_q – məhsul vahidinin maya dəyəri, manatla.

3) *İxrac fəaliyyətindən əldə edilən məcmu mənfəət dəyəri*. Bu göstərici məhsulun vahidindən əldə edilmiş mənfəətin ixrac olunan məhsulun həcminə hasili kimi xarakterizə olunur:

$$\dot{I}_{mm} = \dot{I}_m * M_h$$

burada, $\dot{I}_{mm}$ – ixracdan mənfəət, manatla; $\dot{I}_m$ – məhsul vahidi hesabla ixracdan mənfəət, manatla; M_h – ixrac edilən məhsulun həcmidir (tonla).

4) *İxrac fəaliyyətilə daxili bazardakı fəaliyyət arasındakı fərq* – göstərici ixracdan əldə edilən mənfəətlə daxili bazardakı fəaliyyət nəticəsində əldə edilə biləcək mənfəətin fərqi kimi müəyyən edilir:

$$M_f = \dot{I}_{y.g} - M_{o.g}.$$

burada, M_f – mənfəət fərqi, manatla; $\dot{I}_{y.g}$ – xarici bazarda məhsul vahidinin reallaşdırılması nəticəsində əldə olunan mənfəət, manatla; $M_{o.g}$ – həmin məhsul vahidinin daxili bazarda reallaşdırılması nəticəsində əldə edilə biləcək orta mənfəətdir.

5) *İxrac fəaliyyətinin rentabelliği* – ixrac fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin yekun göstəricisi olub ixracdan əldə edilən məcmu mənfəətin bu məcmu məhsulun maya dəyərində nisbətində faizlə ifadəsi kimi müəyyən edilir:

$$R_{ix} = \dot{I}_{mm} / M_q * 100,$$

burada, R_{ix} – ixrac fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsi, faizlə; $\dot{I}_{mm}$ – ixracdan məcmu mənfəət, manatla; M_q – ixrac olunan məhsulun maya dəyəri, manatla.

Bu şəkildə müəyyənləşdirilən səmərə bu əlaqələrin təsiri nəticəsində elmi-texniki tərəqqinin sürətlənməsinə, yeni istehsalın təşkil edilməsi müddətinin azalmasına və yeni məhsul buraxılmasına yiyələnməyə, maddi (əmtə) balansın yaxşılaşmasına, ölkədə iqtisadi həyatın aktivləşməsinə səbəb olan dolayı səmərədən fərqli olaraq birbaşa səmərə hesab etmək lazımdır.

Ticarət şərti indeksi və onun qiymətləndirilməsi

Həqiqətən də, istehsala, tələbata və rifah halına beynəlxalq ticarətin təsiri daha çox təyin edilmiş dünya qiymətlərinə nisbətən müəyyən edilir. Buna görə iqtisadçılar qiymət şərtlərinə və ya başqa sözlə, ölkənin ixrac qiymətlərinin idxal qiymətlərinə nisbətində böyük diqqət yetirirlər.

Əgər “ticarət şərti” 2-dən artıq əmtəyə aiddirsə, o ixrac və idxal qiymətlərinin indekslərinin nisbəti kimi (milli və ya digər valyuta ilə) aşağıdakı düsturla müəyyən olunur [3.səh. 68]:

$$T = \dot{I}_{ix} / \dot{I}_{id},$$

T – ticarət şərti, $\dot{I}_{ix}$ – ixrac qiymətləri indeksi, $\dot{I}_{id}$ – idxal qiymətləri indeksidir. İxrac qiymətləri indeksi bu düsturla hesablanır:

$$\dot{I}_{ix} = \dot{I}XK_i * \dot{I}_{ix}^*,$$

burada, $\dot{I}XK_i$ – bazis ilində ixracın məcmu dəyərində hər bir (i-ci) məhsulun payı, $\dot{I}_{ix}^*$ – bu əmtəənin cari qiymətinin onun bazis ilindəki qiymətinə nisbətidir.

İdxal qiymətləri indeksi də bu şəkildə hesablanır:

$$\dot{I}_{id} = \dot{I}DK_i * \dot{I}_{id}^*,$$

burada, $\dot{I}DK_i$ – bazis ilində idxalın məcmu dəyərində hər bir (i-ci) məhsulun payı, $\dot{I}_{id}^*$ – bu əmtəənin cari qiymətinin onun bazis ilindəki qiymətinə nisbətidir. İdxal və ixrac qiymətlərinin belə indeksləri müntəzəm olaraq hökumət orqanları tərəfindən hesablanır və məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondunun International Financial Statistics həftəliyində nəşr olunur.

Üç əsas qiymət indeksi mövcuddur: E.Laspeyres, Q.Paaşe, və İ.Fişer. Laspeyres qiymət indeksi aşağıdakı kimidir [7.səh. 309-310]:

$$I_p^L = \frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0}$$

Burada, $\sum p_1 q_0$ – şərti kəmiyyətdir və əgər qiymətlərin cari dövrdəki səviyyəsinin saxlanması şərti ilə əvvəlki dövrdəki məhsulun dəyərini göstərir.

$\sum p_0 q_0$ – əvvəlki dövrdəki məhsulun dəyərini göstərir.

Burada, əlamət – məhsulun qiyməti (p), çəki – məhsulun fiziki həcmidir (q),

I_p^L – indeksi qiymətlərin dəyişməsinin bazis dövrdəki məhsul miqdarının dəyərində təsirini xarakterizə edir.

Laspeyresin qiymət indeksi inflyasiya səviyyəsini bir qədər artırır, belə ki, yalnız qiymət artımını deyil, dəyər və struktur amillərini daxil etməklə çeşid komplektindəki dəyişiklikləri də göstərir.

Paaşe qiymət indeksi aşağıdakı kimidir [7.səh. 309-310]:

$$I_p^P = \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}$$

I_p^P – indeksi cari dövrdə istehsal edilmiş məhsulların dəyərində qiymətlərin təsirini əks etdirir. Başqa sözlə, bu indeks ilə qiymətlərin dəyişməsi hesabına cari dövrdə məhsulun dəyərində bazis dövrü ilə müqayisədə necə dəfə artdığı (azaldığı) müəyyən olunur.

Paaşe qiymət indeksi inflyasiya səviyyəsini aşağı salır, belə ki, çeşidlərin dəyişməsinə nəzərə almır və bazis ilini yeni təhlil olunan ildə ifadə edir. Laspeyresin qiymət indeksində bazis ilinin çeşid komplektindən istifadə edilir:

Fişer indeksi təzahürün Laspeyres və Paşə düstururları ilə hesablanmış indekslərinin həndəsi ortasıdır [7.səh. 309-310]:

$$I_p^F = \sqrt{I_p^L * I_p^P} = \sqrt{\frac{\sum p_1 q_0}{\sum p_0 q_0} * \frac{\sum p_1 q_1}{\sum p_0 q_1}}$$

Aparılan təhlillər göstərir ki, xarici ölkələrdən idxal olunan məhsulların böyük bir hissəsini Azərbaycanda istehsal etmək olar. Eyni zamanda həmin ölkələrə ixrac edilən xammal son məhsul istehsalına çatdırmaqla daha çox gəlir əldə etmək olar.

Qeyd olunanlarla əlaqədar olaraq müasir dövrdə bir çox ölkələr özlərinin “ticarət şərti indeksləri”ni hesablayırlar ki, bununla ölkədə istehsal olunan və ixrac etdilər milli məhsulların dünya bazarında nə dərəcədə rəqabətə davamlı olduğunu, eləcə də idxal olunan məhsulların daxili bazara necə təsir etdiklərini müəyyən etməyə çalışırlar. Cədvəl 1-də Azərbaycanın xarici ticarət şərti indeksinin dinamikası göstərilir.

Cədvəl №1

Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət şərti indeksinin (Laspeyresə görə) dinamikası

İllər	İxrac qiymətləri indeksi	İdxal qiymətləri indeksi	Xarici ticarət şərti
2010	1	1	1
2011	1,28	1.30	0,98
2012	1,22	1.42	0,86
2013	1,18	0,91	1,30
2014	1,07	0,89	1,20
2015	0,55	1,12	0,49
2016	0,53	0,87	0,61
2017	0,62	1,01	0,61
2018	0,80	1,31	0,61
2019	0,74	1,53	0,48

Qeyd: DSK-nın məlumatları əsasında hesablanmışdır.

Ölkənin xarici ticarət əlaqələrini keyfiyyət aspektləri üzrə təhlil etməyin bir vasitəsi xarici ticarət şərti indeksi göstəricisinin hesablanmasıdır (cədvəl 1). Qeyd edək ki, ölkənin xarici ticarət şərti göstəricisi xarici ticarət dövriyyəsinin illərdən asılı olaraq 70-80 faizini təşkil edən məhsullar əsasında hesablanmışdır. Bu məhsullar qrupuna idxalda ət və ət məhsulları, yağ, buğda, buğda unu, şəkər, tütün mə'muləti, təbii qaz, elektrik enerjisi, kimya məhsulları, qara və əlvan metallurgiya məhsulları, maşın və avadanlıqlar və s. daxildir. İxrac üzrə isə neft və neft məhsulları, kimya məhsulları, elektrik enerjisi, pambıq mahıçı və ipliği, tütün və digər məhsullar götürülmüşdür. Cədvəl 1-dən göründüyü kimi xarici ticarət şərti baza ili kimi götürülən 2010-cu il götürülmüş və 2011-2014-ci illər ölkənin ixrac qiymətləri indeksi yüksək şəkildə xarakterizə olunmuşdur. Azərbaycanın xarici

ticarət şərtinin müsbət istiqamətdə dəyişməsi əsasən neft, xəz amili ilə bağlıdır. Yəni həmin dövrdə dünya bazarında qiymətlərin yüksək olması ixrac qiymətləri indeksinin də yüksək olmasına səbəb olmuşdur. 2015-ci ildən başlayaraq ixrac qiymətləri indeksi azalmağa doğru meyli etmiş və 2018-2019-cu illərdə nisbətən yüksəlsədə ümumən vahiddən aşağı olmuşdur. Hesab edirik ki, bu birmənal şəkildə həmin dövrdə neftin qiymətinin aşağı düşməsi ilə bağlıdır. İxracqiymətlərin indeksindən fərqli olaraq 2013=2014-ci illər və 2016-cı il istisna olmaqla qalan bütün illərdə yüksək olmuşdur.

Təhlil göstərir ki, baxılan dövrdə idxal qiymətləri indeksinin azalmağa meyli olmasına, başqa sözlə desək, təhlil obyektini kimi götürülən idxal mallarının demək olar ki, hamısının ilbəil azalan qiymətlərlə idxal edilməsinə baxmayaraq, bunu heç də birmənal şəkildə müsbət hal kimi qiymətləndirmək olmaz. Çünki

idxal edilən malların qiymətinin aşağı düşməsinin, fikrimizcə, əsas səbəbi ölkədaxili bazardakı rəqabətdir ki, bu rəqabəti də ya daxili istehsalın artımı, ya da ölkə iqtisadiyyatının idxalyönümlüyü nəticəsində idxalçıların çoxalması yarada bilər. Əgər birinci şərt təmin olunsa idi, yəni daxili istehsalın artımı hesabına rəqabət yaransa idi, onda idxalın həcmi azalmalı idi. Tədqiq olunan dövrdə idxalın həcmi azalmamış, əksinə artmışdır. Deməli, idxal qiymətləri indeksinin aşağı düşməsi idxalçıların çoxalması hesabına olmuşdur ki, bu da ölkə iqtisadiyyatının idxaldan asılılığının yüksək olması kimi qiymətləndirilməlidir. Eyni zamanda, nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda idxal qiymətləri indeksinin aşağı düşməsinə aşağıdakı kimi hallar da təsir göstərir: məhsul idxal etdiyimiz ölkələrin bizə dempinq qiymətləri ilə mal ixrac etməsi, idxal edilən məhsulların əsasən üçüncü qrup ölkələr üçün nəzərdə tutulan aşağı keyfiyyətli məhsullar olması ilə əlaqədar olaraq onların qiymətinin ucuz olması və s.

Nəticə

Qloballaşma proseslərinin gücləndiyi, dünya təsərrüfat sisteminin bütövləşdiyi və beynəlxalq iqtisadi integrasiyanın intensivləşdiyi müasir dövrdə xarici iqtisadi əlaqələrin məqbul vasitələrlə genişləndirilməsi və inkişafı hesabına milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sistemində səmərəli integrasiyasına nail olmadan hər hansı bir ölkədə davamlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunması sadəcə olaraq mümkün deyildir:

– Bu problem Azərbaycan Respublikası üçün əhəmiyyəti isə daha böyükdür, belə ki, dünya təsərrüfat sistemində fəal sürətdə integrasiya olunmaqla bu ölkələr, bir tərəfdən, özlərinin müvafiq ehtiyatları olmadıqları halda belə, cəmiyyətin tələbatını daha dolğun ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli strukturunu formalaşdırmaq, müasir texnika və texnologiya əldə etmək, mütərəqqi təsərrüfatçılıq və idarəçilik təcrübəsi mənimsəmək;

– Bu kimi problemləri həll etmək, digər tərəfdən isə özlərinin beynəlxalq əmək bölgüsündə malik olduqları üstünlükləri reallaşdırmaq imkanları əldə etmiş olurlar;

– Bu baxımdan məqalədə beynəlxalq praktikada səmərəliliyin qiymətləndirilməsi üçün istifadə olunan meyarlardan istifadə edilmiş və Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət şərti indeksinin Lasperesə görə qiymətləndirilməsi həyata keçirilmişdir;

– Məlum olmuşdur ki, son beş ildə ixrac qiymətləri indeksinin aşağı olması ölkənin ixrac etdiyi kənd təsərrüfatı məhsullarının tərəfdaş ölkələrdə yüksək şəkildə reallaşmasına imkan vermiş və bunun əsasında ixrac qiymətləri indeksi aşağı olmuşdur və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ляменков, А.К., Гусейнов, Д.А., Гребенкина, А.М. Пособие по решению задач по международной экономике Москва 2018. – с.108.
2. Белова, И.Н. Учебно-методический комплекс по курсу Международная торговля Российский университет дружбы народов 2012 – с.159.
3. Давыденко, Е.Л. Внешнеторговая политика стран с малой экономикой МИНСКБГУ 2018 – с.172.
4. Мировая экономика и внешнеэкономическая деятельность: учеб. пособие / С.Ю. Кричевский, М.И. Плотницкий, Г.В. Турбан [и др.]; под общ. ред. М.И. Плотницкого, Г.В. Турбан. – Минск: ООО «Современная школа», 2006. – 664.
5. Мүһүттин Адıгөзєл. Uluslararası rekabet gücü 2011 – s.276.
6. Грант, Р. Современный стратегический анализ [Текст] / Р. Грант ; пер. с англ. ; под ред. В.Н. Фунтова. – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 560 с.
7. Нəсəнли, Y Statistika Bakı 2014 – s. 563.

Ясамен Аловсат кызы ГУЛУЗАДЕ,
Диссертант Азербайджанского Университета Кооперации
Университет Кооперации, AZ1124, Н.Нариманов,93,
Баку, Азербайджанская Республика
E-mail: yasamanquluzada@gmail.com

ПРОБЛЕМЫ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ЭКСПОРТА В СОВРЕМЕННОЕ ВРЕМЯ

Резюме

Целью исследования является оценка эффективности экспорта в современное время. Один из важных факторов, обеспечивающих социально-экономическое развитие любой страны, связан с максимальной реализацией ее экспортных возможностей. Этот фактор особенно важен для Азербайджана, находящегося на этапе развития внешнеторговых связей. Наша страна с первых лет независимости динамично развивает международные торговые связи, в которых минеральное сырье составляет большую часть экспорта и нуждается в диверсификации структуры. С этой точки зрения оценка эффективности экспорта является одним из важных вопросов. В статье даны рекомендации и предложения по оценке эффективности экспорта.

Методы исследования - в статье использован ряд научных методов - анализа, синтеза, математических расчетов и методов обобщения. Также были учтены научные мнения и работы группы исследователей по повышению экспортного потенциала и оценке его эффективности.

Результаты исследования - можно отметить, что полученные результаты могут быть использованы при разработке и реализации механизмов и стратегий действий, связанных с повышением эффективности экспорта и ее объективной оценкой.

Ключевые слова: экспорт, эффективность, себестоимость, рентабельность, валюта, индекс условий торговли.

Yasamen Alovsat GULUZADE
doctoral student of Azerbaijan Cooperation University
E-mail: yasamanquluzada@gmail.com

PROBLEMS OF EXPORT EFFICIENCY ASSESSMENT IN MODERN TIMES

Summary

The purpose of the research is to assess the efficiency of exports in modern times. One of the important factors ensuring socio-economic development of any country is related to the maximum realization of its export opportunities. This factor is especially important for Azerbaijan, which is at the stage of development of foreign trade relations. Since the first years of independence, our country has been dynamically developing international trade relations, in which mineral raw materials make up a large part of exports and need to diversify the structure. From this point of view, the assessment of export efficiency is one of the important issues. The article provides recommendations and suggestions for assessing the efficiency of exports.

Research methods - the article used a number of scientific methods - analysis, synthesis, mathematical calculations and generalization methods. Scientific opinions and works of a group of researchers on improving export potential and assessing its effectiveness were also taken into account.

The results of the research - it can be noted that the obtained results can be used in the development and implementation of mechanisms and strategies of action related to improving export efficiency and its objective assessment.

Keywords: export, efficiency, cost, profitability, currency, terms of trade index.

Daxil olub: 02.07.2023